

Ο βιβλικός χαρακτήρας της ορθόδοξης λατρείας

του Πέτρου Βασιλειάδη

Εισαγωγικά

Η σπουδαιότητα της Αγίας Γραφής, καθώς και ο ρόλος και η αυθεντία της, στην καθ' ημάς Ανατολή, κυρίως όμως στην Ορθόδοξη λατρεία, συνιστούν ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα και συνάμα ακανθώδη προβλήματα, που πολύ συχνά απασχολούν σοβαρά τους ιθύνοντες της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Τόσο αυτούς που πασχίζουν να δώσουν στον κόσμο μια γνήσια Ορθόδοξη μαρτυρία, όσο και εκείνους που επιχειρούν να διατυπώσουν μια πραγματικά Ορθόδοξη θεολογία. Είναι δηλ. πρόβλημα ερμηνευτικό, αλλά συγχρόνως και ιεραποστολικό.

Το πρόβλημα των σέσεων Αγίας Γραφής-Λειτουργίας, ή ευρύτερα η διαλεκτική μυστηρίου-λόγου, ανάγεται στις αρχές της νεωτερικότητας. [1] Στην επιστημονική κοινότητα εξεταζόταν πάντα στα πλαίσια της εγελιανής – με την ευρύτερη έννοια – ανάλυσης της ιστορίας. Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή η ιστορία της ανθρωπότητας δεν είναι παρά το πεδίο διαμάχης τριών αντικρουόμενων αντιλήψεων για τη ζωή και την εν γένει πραγματικότητα: της μαγείας, της θρησκείας και της επιστήμης. Μιας διαμάχης, η οποία μαρτυρεί τη σταδιακή βελτίωση του ανθρωπίνου πνεύματος, καθώς οι υποδεέστερες θεωρίες – η μαγεία δηλαδή και η θρησκεία, που κατά κύριο λόγο εκφράζεται τελετουργικά και μυστηριακά – υποχωρούν (κατά Έγκελν και συμπάσα τη χορεία των νεωτερικών φιλοσόφων, ιστορικών της θρησκείας και επιστημόνων) μπροστά στην ανωτερότητα της επιστήμης. Ο διάσημος μάλιστα ανθρωπολόγος Frazer στο έργο του Ο Χρυσός Κλώνος [2] διατύπωσε την άποψη, που δυστυχώς έγινε αξίωμα στις ανθρωπιστικές επιστήμες, ότι οι μαγικο-θρησκευτικές και μυστηριακές απόψεις και θεωρίες δεν είναι παρά εσφαλμένες υποθέσεις και πως οι λατρευτικές τελετές αποτελούν απέλπιδες και απεγνωσμένες προσπάθειες να δώσουν λύση στα φυσικά και μεταφυσικά φαινόμενα, χαρακτηρίζοντας τις θρησκευτικές μυστηριακές τελετές πρωτόγονη επιστήμη. [3]

Οι απόψεις αυτές έγιναν καθολικά αποδεκτές στο χώρο της επιστήμης (academia), με τους θεολόγους να βρίσκονται σε θέση άμυνας, ή το πολύ-πολύ να κρατούν απολογητική στάση, χωρίς όμως να είναι σε θέση να διατυπώσουν αξιόπιστη και πειστική επιστημονικά εναλλακτική πρόταση. Όλα αυτά μέχρι και αρκετά πρόσφατα, στα τέλη του περασμένου (20ου μ.Χ.) αι., όταν ο Ludwig Wittgenstein στη μελέτη του με τίτλο “Παρατηρήσεις στο Χρυσό Κλώνο του Frazer” [4] ανέτρεψε πλήρως τις νεωτερικές περί θρησκείας και μυστηρίου απόψεις, αποκαθιστώντας τη σπουδαιότητα από αρχαιοτάτων χρόνων του τελετουργικού, καθώς και την «εκφραστική» δυναμική των μυστηριακών τελετών. Έτσι έπαψε να ισχύει στην επιστημονική κοινότητα η αντίληψη ότι «οι μυστηριακές τελετές είναι απόρροια πρωτόγονων ή ελαττωματικών πεποιθήσεων και πιστεύω», αλλά προέρχονται από την ανάγκη της πιστεύουσας κοινότητας, όχι να εξηγήσει, αλλά για να εκφράσει κάτι το μοναδικό, την εμπειρία του βιώματος εδώ και τώρα (έστω και προληπτικά) της Βασιλείας του Θεού. [5]

Σ’ αυτή την περιρρέουσα ατμόσφαιρα εξεταζόταν μέχρι σήμερα σε ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο – και φυσικά μέχρις ενός σημείου και στην Ορθόδοξη θεολογία – η διαλεκτική σχέση Αγίας Γραφής-χριστιανικής λατρείας, με την Αγία Γραφή, τα βιβλικά αναγνώσματα, το κήρυγμα, το Μυστήριο του Λόγου, στη Θεία Ευχαριστία να εκπροσωπούν το έλλογο τμήμα της Χριστιανικής Λατρείας. Η συνειδητή επιλογή του κεντρικού θέματος του Ε’ Λειτουργικού Συνεδρίου της Εκκλησίας της Ελλάδος «ΙΕΡΟΥΡΓΕΙΝ ΤΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ» σηματοδοτεί τη νέα αυτή προοπτική.

Στον περιορισμένο χρόνο που έχω στη διάθεσή μου θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τις διάφορες θέσεις, που εκφράστηκαν για την Αγία Γραφή καθ’ εαυτήν, κυρίως όμως σε σχέση με την Ορθόδοξη λατρεία. Θα περιοριστώ στις θέσεις που εκφράστηκαν και διατυπώθηκαν κυρίως σε διορθόδοξο επίπεδο, και φυσικά θα αναφερθώ στους λόγους και τα αίτια, που οδήγησαν στη διαμόρφωση των συγκεκριμένων αυτών θέσεων. Παράλληλα θα προσπαθήσω να παρουσιάσω αναλυτικότερα το βιβλικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης Λατρείας, μια και η δεύτερη, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θεωρείται στους ευρύτερους θεολογικούς κύκλους της Ορθοδοξίας το χαρακτηριστικό κριτήριο και η βασικότερη παράμετρος της Ορθοδοξίας. [6] Με τα όσα βέβαια εν συντομία ανέφερα στις προηγούμενες παραγράφους είναι αυτονόητο ότι θα αναφερθώ και στο θέμα της ιδιαιτερότητας της «ευχαριστιακής» (με άλλα λόγια «κοινοτικής» και όχι «νοησιαρχικής», και κατά συνέπεια «ατομοκεντρικής») κατανόησης της Αγίας Γραφής στην Ορθόδοξη θεολογία και ζωή. [7]

Πριν, όμως, προχωρήσω στην παραπάνω διαπραγμάτευση, θεωρώ ότι μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις είναι απόλυτα αναγκαίες, προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα τό υπό εξέταση θέμα:

α) Μέχρι και τον 19ο αι., και για ένα πάρα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, το σύνολο σχεδόν των Ορθοδόξων Ανατολικών Εκκλησιών βρισκόταν κάτω από ισλαμική κατοχή της μιας ή της άλλης μορφής. Αυτό είχε σαν συνέπεια η θεολογική προσφορά της Ορθοδοξίας στον τομέα της αναδίφησης στα θέματα και προβλήματα της Αγίας Γραφής να είναι, όπως είναι φυσικό, πολύ περιορισμένη. Το κύριο μέλημα της Εκκλησίας στην Ανατολή, σε αντίθεση προς τη Δύση και ιδίως τον Προτεσταντικό Χριστιανισμό, ήταν η διατήρηση της πίστης, όπως αυτή παραδόθηκε κατά τη μακραίωνη ιστορία του Βυζαντίου και κυρίως όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη χρυσή εποχή του Χριστιανισμού. Και η διατήρηση αυτή δε θα μπορούσε να επιτευχθεί με πιο επιτυχημένο τρόπο παρά μέσα στα πλαίσια της Ορθόδοξης λατρείας. [8]

β) Το πρίσμα, μέσα από το οποίο εξετάστηκε η Αγία Γραφή κατά το παρελθόν, και ιδίως από τα διάφορα δογματικά εγχειρίδια, προδίδει έντονο σχολαστικό χρωματισμό, κάτι δηλ. ξένο προς την Ορθόδοξη πατερική διδασκαλία. Καθορίζοντας την Αγία Γραφή ως μια από τις πηγές της θείας αποκαλύψεως, [9] η Ορθόδοξη θεολογία μέχρι και τα μέσα του περασμένου αι. άθελά της περιεπλάκη στη σχολαστική διαμάχη μεταξύ Ρωμαιοκαθολικισμού και Προτεσταντισμού. Έτσι ούτε να συμβάλει αποφασιστικά στο διαχριστιανικό διάλογο μπόρεσε, ούτε να βοηθήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία στην καθημερινή της ζωή κατάφερε. Αλλά κι όταν υποστήριζε θέσεις σαφώς ευεργετικές για το πλήρωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως π.χ. στην περίπτωση αναγκαιότητας της μετάφρασης της Αγίας Γραφής, συνάντησε σθεναρή αντίδραση από αντιδραστικούς κύκλους ποικίλης προέλευσης. [10]

γ) Οι περισσότερες θεολογικές σχολές, με τις οποίες από τα μέσα του 19ου αι. επιχειρήθηκε η αναζωπύρωση της ορθόδοξης θεολογίας, οργανώθηκαν σε σχολαστικά πρότυπα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η θεολογική επιστήμη να μη μπορέσει να έχει την ανάλογη επίδραση στην εκκλησιαστική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Μάλιστα σε θέματα Αγίας Γραφής τα βιβλικά τμήματα των θεολογικών σχολών, οι οργανώσεις [11] και οι διάφορες βιβλικές κινήσεις [12] δεν μπόρεσαν – παρά τις καλές και ειλικρινείς τους προθέσεις – να βοηθήσουν την Ορθοδοξία (ιδιαίτερα τα κατώτερα λαϊκά της στρώματα) να βγεί από το τέλμα άγνοιας και αδιαφορίας, που μερικές φορές άγγιζαν τα όρια της θρησκοληψίας και μαγείας.

δ) Μέχρι και τις αρχές του 20ου αι. οι σχετικές απόψεις, ενέργειες, ακόμη και συνοδικές αποφάσεις των διαφόρων Ορθοδόξων Εκκλησιών, που αναφέρονταν στην Αγία Γραφή, είχαν τοπικό χαρακτήρα. Αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων τοπικών καταστάσεων και πολλές φορές βρίσκονταν σε χτυπητή αντίθεση μεταξύ τους. [13] Έτσι μπορούμε δικαιολογημένα να πούμε, πως οι πρώτες απόπειρες σε ευρύτερο διορθόδοξο επίπεδο για τη διερεύνηση της θέσης της Αγίας Γραφής στην Ορθόδοξη θεολογία και κυρίως το βιβλικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης λατρείας απαντώνται με την έναρξη του οικουμενικού διαλόγου. Κι αυτό γιατί σταδιακά οι διομολογιακές συζητήσεις έδωσαν αναγκαστική ώθηση στην ανάπτυξη των διορθόδοξων σχέσεων, [14] που με τη σειρά τους έγιναν αφορμή να αναπτυχθεί ένα γνήσιο Ορθόδοξο θεολογικό πλαίσιο και ένα γενικότερο consensus στα διάφορα θεολογικά θέματα, και κυρίως στο θέμα που εξετάζουμε.

Αγία Γραφή και Λατρεία στη σύγχρονη Ορθόδοξη θεολογία

Από τις αρχές λοιπόν αυτής της περιόδου και μέχρι σήμερα μπορούμε να διακρίνουμε σε ευρύτερο διορθόδοξο επίπεδο τρία χαρακτηριστικά στάδια προσέγγισης του θέματος σε ό, τι αφορά στον βιβλικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης Λατρείας. Στάδια βέβαια όχι εξέλιξης, αλλά μάλλον αποκρυστάλλωσης, διασάφησης και καθορισμού ενιαίας θεολογικής διατύπωσης.

1. Η Ορθόδοξη αντίδραση στη μονομερή εξύψωση της Αγίας Γραφής

Το πρώτο στάδιο συμπίπτει με τη σύγκληση του Α' Παγκοσμίου Συνεδρίου «Πίστη και Τάξη», που συνήλθε το 1927 στη Λωζάννη. [15] Επειδή θεωρήθηκε, ότι αποτελεί κοινή κληρονομιά και θεμέλιο της πίστης όλων των χριστιανών ανεξάρτητα ομολογιακών διαφοροποιήσεων, η Αγία Γραφή τέθηκε από την αρχή ως βάση για την αναζήτηση της ενότητας της Εκκλησίας του Χριστού. Σωστή κατά βάση σκέψη και αναπόφευκτη, που όμως δυστυχώς δεν αποδείχτηκε και τόσο ευεργετική. Αυτό κυρίως οφείλεται σε δύο λόγους: α) Στο αντιβιβλικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στην επιφυλακτική στάση απέναντι

στην Αγία Γραφή, που αναγκάστηκε αυτή να πάρει απ' τις αρχές ακόμη του 17ου αι. και συγκεκριμένα επί Οικουμενικής Πατριαρχείας του Κυρίλλου Λούκαρη, εξαιτίας της έντονης (προσηλυτιστικής;) δραστηριότητας των διαφόρων προτεσταντικών ιεραποστολικών ομάδων.[16] β) Στα γεγονότα που άμεσα προηγήθηκαν του Α' Παγκοσμίου Συνεδρίου «Πίστη και Τάξη».[17] Συγκεκριμένα στην εμμονή κυρίως των Ελευθέρων Ευαγγελικών Εκκλησιών να τεθεί ως πρωταρχικό και αποκλειστικό κριτήριο και βάση της επιδιωκόμενης ενότητας των Εκκλησιών η Αγία Γραφή.[18] Έχοντας υπόψη τους δύο αυτούς παράγοντες δεν είναι καθόλου δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί η Ορθόδοξη θέση απέναντι στη Γραφή υπήρξε με το δίκιο της τόσο επιφυλακτική. Κάτω από τέτοιες συνθήκες ήταν φυσικό η αντίδραση των Ορθόδοξων θεολόγων ήταν απ' την πρώτη στιγμή αποφασιστική. Ο ρώσος ορθόδοξος θεολόγος Nikolaj Glubokovsky με τη σημαντικότερη συμβολή στις εργασίες του παραπάνω συνεδρίου,[19] αναφερόμενος σχεδόν αποκλειστικά στη στάση των Ελευθέρων Ευαγγελικών Εκκλησιών, υποστήριξε με πειστικότητα πως «η κύρια αιτία της κακοδαιμονίας (των χριστιανών) είναι, ότι έχουν δεχτεί μια μοναδική αυθεντία. την Αγία Γραφή».[20] Η θέση αυτή επικυρώθηκε από το σύνολο των Ορθόδοξων και συμπεριελήφθη στην Ορθόδοξη Δήλωση, που συνόδευε τα πρακτικά και τις αποφάσεις του Συνεδρίου.[21]

Βέβαια ο Glubokovsky,[22] δεν παρέλειψε να τονίσει την ύψιστη σημασία των βιβλικών αναγνωσμάτων στις ιερές ακολουθίες και του επακολουθούντος κηρύγματος.[23] Χαρακτήρισε μάλιστα «ασυνήθιστες» και «ανώμαλες» τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες «εγκαταλείπεται το κήρυγμα του Λόγου ή επισκιάζεται το κήρυγμα του Ευαγγελίου από την τελετουργική και το μυστικισμό, σε σημείο να μετατρέπονται οι ιερές ακολουθίες και τα μυστήρια σε μαγικές τελετές».[24] Οι βασικές αυτές θέσεις του Glubokovsky είχαν καταλυτική επίδραση στη μεταγενέστερη Ορθόδοξη θεολογική επιχειρηματολογία, σε σημείο μάλιστα όλες σχεδόν οι μεταγενέστερες αναφορές σε διορθόδοξο επίπεδο αναφορικά με τη σχέση Αγίας Γραφής-Ορθόδοξης λατρείας να απηχούν τις θέσεις, τα επιχειρήματα, ακόμη και την ορολογία του Glubokovsky.

Στο δεύτερο Παγκόσμιο Συνέδριο «Πίστη και Τάξη», που συνήλθε στο Εδιμβούργο το 1937, η Ορθόδοξη αντιπροσωπεία, παρότι τόνισε «το θεόπνευστο χαρακτήρα της Αγίας Γραφής»,[25] έθεσε ως κριτήριο «τη δογματική διδασκαλία της αρχαίας Εκκλησίας, όπως αυτή παρουσιάζεται στην Αγία Γραφή, στο Σύμβολο της Πίστεως, στις αποφάσεις των Οικουμενικών Συνόδων και στη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας, όπως επίσης και στη λατρεία και ζωή της αδιαίρετης Εκκλησίας».[26] Με τη δήλωση αυτή, που στην ουσία είναι επανάληψη του 19ου κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου,[27] η Ορθόδοξη αντιπροσωπεία ακολούθησε την πεπατημένη οδό της βυζαντινής περιόδου, κατά τη διάρκεια της οποίας παρατηρείται κάποια κάμψη σε ουσιαστική βιβλική παραγωγή και κάποια σταδιακή υποβάθμιση του ρόλου, που διαδραμάτιζε η Αγία Γραφή στη ζωή και θεολογία των Ορθόδοξων.[28]

Χρονολογικά το Συνέδριο αυτό συμπίπτει με το Α' Συνέδριο Ορθόδοξης Θεολογίας, που συνήλθε στην Αθήνα το 1936. Στην πρώτη αυτή επίσημη πανορθόδοξη συνάντηση της σύγχρονης Ορθόδοξης θεολογίας συντελέστηκε μια αποφασιστική στροφή στα θεολογικά μας πράγματα. Μέχρι τότε – ακόμη και μέσα στο Συνέδριο – η σχετική εξύψωση της αυθεντίας της Βίβλου σε σχέση προς την αυθεντία της Παράδοσης ήταν σχεδόν δεδομένη.[29] Με αφορμή όμως το σλόγκαν «επιστροφή στους Πατέρες»[30] παρατηρήθηκε σταδιακά μια κάποια απομάκρυνση από τη Αγία Γραφή τόσο στη θεολογική αναζήτηση της σύγχρονης Ορθόδοξης αυτοσυνειδησίας, όσο και στην καθημερινή εκκλησιαστική ζωή. Το περίεργο είναι, πως ο αείμνηστος Φλωρόφσκυ,[31] που πρωτοστάτησε σ' αυτήν την αναβίωση του πατερικού πνεύματος, ήταν και παρέμεινε, όπως φαίνεται απ' τα γραπτά του, βαθύτατα βιβλικός.[32] Αντικειμενικά έχουμε υποχρέωση να ομολογήσουμε, πως η έμφαση, που θέλησε να δώσει στην Παράδοση ως βασική παράμετρο και κριτήριο της χριστιανικής διδασκαλίας, άσχετα αν οδήγησε τελικά από παρεξήγηση σε κάποια σχετική υποτίμηση της Βίβλου στον ορθόδοξο χώρο, ήταν απόλυτα αναγκαία. Κι αυτό για δύο συγκεκριμένους λόγους: (α) γιατί έτσι δόθηκε μια κάπως γνησιότερη κατεύθυνση στην Ορθόδοξη ακαδημαϊκή θεολογία, που μέχρι τότε παρουσίαζε δείγματα επιρροής από τα μοντέλα σκέψης του Δυτικού Χριστιανισμού. (β) γιατί τελικά ανακαλύφθηκε ακόμη κι απ' τους ετεροδόξους μια ξεχασμένη διάσταση στο πεδίο των διομολογιακών αναζητήσεων για την ενότητα της Εκκλησίας, η διάσταση της Παράδοσης και της Εκκλησίας.

2. Η λειτουργική θεώρηση της Αγίας Γραφής.

Μπορούμε να πούμε σχεδόν με βεβαιότητα, πως η επαναφορά στο προσκήνιο από μέρους των Ορθόδοξων της αξίας της Παράδοσης υπήρξε ένας από τους βασικούς παράγοντες στο να επανεξετάσουν οι διάφορες ομολογίες από κοινού 'στο πλαίσιο των οικουμενικών αναζητήσεων το ακανθώδες πρόβλημα της θέσης της Γραφής στη χριστιανική θεολογία και ζωής.[33] Είναι γνωστό, πως το πρόβλημα της σχέσης Γραφής και

Παράδοσης αποτελούσε ένα από τα κυριότερα αίτια διαμάχης στη Δύση. η Ορθόδοξη λοιπόν προσέγγιση βοήθησε σημαντικά στην αποτελεσματική αντιμετώπιση του προβλήματος. Η Παράδοση στο εξής παύει να αντιπαρατίθεται προς την Αγία Γραφή ως ξεχωριστός φορέας της θείας αποκαλύψεως, όπως συνέβαινε κατά το παρελθόν στη δυτική χριστιανική σκέψη με τους Ρωμαιοκαθολικούς να υπερτονίζουν την αυθεντία της Παράδοσης σε βάρος της Αγίας Γραφής και τους Διαμαρτυρόμενους να ανάγουν τη Βίβλο σε αποκλειστική πηγή της θείας αποκαλύψεως, απορρίπτοντας μερικές φορές τελείως την Παράδοση της Εκκλησίας. [34]

Το Γ' Παγκόσμιο Συνέδριο «Πίστη και Τάξη» (τμήματος πλέον του ΠΣΕ), που έγινε στη Λούντ το 1952, αποτελεί το χρονικό σημείο, απ' το οποίο αρχίζει αυτό, που χαρακτηρίζουμε ως δεύτερο στάδιο σε ό, τι αφορά την Ορθόδοξη προσέγγιση στο θέμα «Αγία Γραφή». Στο Συνέδριο αυτό διατυπώθηκε ένα γενικά αποδεκτό κριτήριο για τον καθορισμό της Ορθοδοξίας' και το κριτήριο αυτό ήταν η λειτουργική της διάσταση. Σ' ένα μνημειώδες πραγματικά κείμενο, γραμμένο από τον αείμνηστο π. Γεώργιο Φλορόφσκυ με τίτλο «The Elements of Liturgy», [35] καθορίζεται με σαφή και πειστικό τρόπο, πως ο «(Ορθόδοξος) Χριστιανισμός είναι λειτουργική θρησκεία. Η Εκκλησία είναι πρώτα από όλα λατρεύουσα κοινότητα. Προηγείται η λατρεία και ακολουθεί η δογματική διδασκαλία και η εκκλησιαστική τάξη». [36]

Έκτοτε σε όλες τις διορθόδοξες αλλά και διομολογιακές συζητήσεις τονίζεται η λειτουργική διάσταση της Ορθοδοξίας. Η Ορθόδοξη Ιεραποστολή θεωρείται υπό το πρίσμα της λειτουργικής διάστασης. [37] Το μυστικό στοιχείο που διατρέχει την Ορθόδοξη λατρεία υπερτονίζεται μέχρι σημείου μάλιστα να υποτονίζεται το ιεραποστολικό χρέος της Εκκλησίας προς την κοινωνία. [38] Πιο πολύ όμως υπερτονίζεται η λατρεία ως χαρακτηριστικό στοιχείο της Ορθόδοξης παράδοσης, [39] σε αντίθεση προς την Αγία Γραφή, που πολλές φορές αβασάνιστα αντιμετωπίζεται ως το διακριτικό γνώρισμα των ομολογιών, που προήλθαν απ' τη Μεταρρύθμιση. [40] Μπορούμε, λοιπόν, με κάποια βεβαιότητα να πούμε, πως στο εξής η Αγία Γραφή στον Ορθόδοξο χώρο κατανοείται σχεδόν αποκλειστικά υπό το πρίσμα της λατρευτικής μας παράδοσης. [41]

Είναι σχεδόν διάχυτη μεταξύ των Ορθοδόξων η εκτίμηση, ότι ο όρος «Ορθοδοξία» δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως «ορθή δοξασία», αλλά ως «ορθή δοξολογία», κατ' ουσίαν δηλαδή ως «ορθή λατρεία». Βέβαια μια τέτοια εξήγηση μπορεί να δικαιολογηθεί ετυμολογικά, όχι όμως και ιστορικά. Αδιαμφισβήτητα όταν πρωτο-χρησιμοποιήθηκε ο όρος από τους Πατέρες της Εκκλησίας, κατανοήθηκε σε αντιπαράθεση προς την τότε αιρετική διδασκαλία κι όχι με αναφορά στη λατρεία. Εξάλλου κι ο ίδιος ο Φλορόφσκυ, που παρουσίασε αυτήν την ερμηνεία, την χαρακτήρισε απλώς ως «πιθανή εκδοχή». [42] Παρόλα αυτά είμαστε υποχρεωμένοι να συμφωνήσουμε, πως ο συσχετισμός «ορθοδοξίας» και «λατρείας» εκφράζει στην ουσία, κυρίως όμως στην πράξη, την Ορθόδοξη περί Εκκλησίας αντίληψη. [43]

3. Η βιβλική διάσταση της Ορθόδοξης λατρείας.

Με βάση αυτήν τη «λειτουργική» κατανόηση της Εκκλησίας ως Ορθόδοξη θεολογική προϋπόθεση, συγκλήθηκε στην Πράγα το 1977 με πρωτοβουλία του Γραφείου Ορθοδόξων Μελετών της Επιτροπής Παγκόσμιας Ιεραποστολής και Ευαγγελισμού (Commission on World Mission and Evangelism - CWME) του Π.Σ.Ε. διορθόδοξη διάσκεψη με θέμα: «Ο ρόλος και η θέση της Αγ. Γραφής στη λειτουργική και πνευματική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας». Η εκδήλωση αυτή χαρακτηρίζει και το τρίτο στάδιο θεώρησης της Γραφής στα πλαίσια των συγχρόνων Ορθοδόξων αναζητήσεων. Εδώ για πρώτη φορά διαφαίνεται η δυνατότητα σοβαρής και αξιόλογης βιβλικής θεώρησης της Ορθοδοξίας. [44] Στο συνέδριο αυτό τέθηκαν οι βάσεις για μια νέα Ορθόδοξη θεώρηση της λατρείας. «Στην καρδιά της Ορθόδοξης λατρείας και πνευματικότητας», τονίζεται, «βρίσκεται η βιβλική ουσία και όραση». [45] «Η λατρεία και πνευματικότητα τόσο στην Παλαιά, όσο και στην Καινή Διαθήκη, διατρέχεται από την ιδέα της διαθήκης», [46] την αποφασιστική επέμβαση του Θεού στην ιστορία. Η βασική αυτή διάσταση της διαθήκης καθορίζει την ουσία της Ορθόδοξης λατρείας και τη διακρίνει από τις διάφορες «φυσικές» θρησκείες. [47]

Ένα άλλο βασικό γνώρισμα μιας αυθεντικής χριστιανικής λατρείας είναι η κοσμική και κοινωνική της διάσταση, ως εκκλησιολογική πραγμάτωση της βασιλείας του Θεού κι όχι ως χώρος ατομικής σωτηρίας. Στη μεταγενέστερη, βέβαια, βυζαντινή και μεσαιωνική περίοδο αναπτύχθηκε ένα είδος «λειτουργικής πνευματικότητας», που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, που είχε ως αποτέλεσμα να επισκιαστεί το ευαγγελιστικό ιδεώδες της Ορθοδοξίας, [48] όπως αυτό εκπροσωπείται από τους Τρεις Ιεράρχες. [49] Οι βάσεις αυτής της πνευματικότητας βρίσκονται «λιγότερο στην οριζόντια βιβλική προοπτική, η οποία διαπνέεται την ιδέα της διαθήκης, και περισσότερο στην κάθετη και ατομοκεντρική/ψυχολογική διάσταση της σωτηρίας». [50] Κεντρικό συμπέρασμα της Διορθόδοξης αυτής διασκέψεως είναι πως το τελετουργικό και θυσιαστικό

στοιχείο δεν αποτελεί το ουσιαστικό γνώρισμα της Ορθοδοξίας, αφού μέσα στη λατρεία της κρύβονται άλλα στοιχεία, που οφείλουμε να ανακαλύψουμε, να προσδιορίσουμε και να αναδείξουμε. Είναι, λοιπόν, απαραίτητο, υποστηρίχθηκε στη διάσκεψη αυτή, «η Ορθόδοξη Εκκλησία να περάσει από την εμπειρία μιας βιβλικής ανανεώσεως...Ο λαός μας οφείλει (να εκπαιδευτεί ώστε) να κατανοήσει τη θεμελιακή βιβλική ουσία και όραση στη λατρεία και στην πνευματικότητά μας».[51]

Το βιβλικό στοιχείο στην Ορθόδοξη λατρεία

Δεν θα αναφερθούμε στη γένεση της χριστιανικής λατρείας,[52] ούτε στη μορφή, που αυτή είχε κατά τους πρώτους μ. Χ. αιώνες, τότε δηλ. που η Γραφή πράγματι αποτελούσε το κέντρο και τη βάση της χριστιανικής λατρείας.[53] Θα αφήσουμε τη θεμελιακή αποστολική και μεταποστολική εποχή και θα περάσουμε στη δημιουργική εποχή της οργανωμένης πια Ορθοδοξίας. Την περίοδο δηλαδή της διατυπώσεως του Ορθοδόξου δόγματος μέσω των αποφάσεων των Οικουμενικών Συνόδων, της Πατερικής διδασκαλίας, της αποκρυσταλλώσεως του Συμβόλου της Πίστεως. Την περίοδο ακόμη που άρχισε η διαμόρφωση των μεγάλων Λειτουργιών, των άλλων μυστηριακών ακολουθιών (όπως π.χ. του Βαπτίσματος), όπως επίσης και λειτουργικού κύκλου, ημερήσιου και ετήσιου, που δεν αποκρυσταλλώθηκε παρά κατά την περίοδο του σχίσματος και της τελικής πτώσης του Βυζαντίου.[54]

Η σπουδαιότητα του ρόλου της Αγίας Γραφής στη διαμόρφωση αυτού που ονομάζουμε «Ορθόδοξη λατρεία» διαφαίνεται ξεκάθαρα τόσο στο λεξιλόγιο όσο και στη δομή και στο όλο τελετουργικό τυπικό των ακολουθιών, που αδιάκοπα και अपαράλλακτα τελούνται μέχρι σήμερα στην Εκκλησία μας. Με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το ρόλο της Αγίας Γραφής σ' αυτή την κατεξοχήν «Ορθόδοξη» περίοδο.[55]

α) Κάθε φράση σχεδόν της Θ. Λειτουργίας και των περισσοτέρων ακολουθιών απηχεί χωρία της Αγίας Γραφής. Αναγνώσματα απο τη Γραφή έχουν τοποθετηθεί σε κάθε ακολουθία.

β) Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η Ορθόδοξη Εκκλησία πολύ σοφά επέτρεψε τη χρήση της τοπικής γλώσσας στη λατρεία. Το γεγονός ότι η Αγία Γραφή ήταν η πρώτη, που μεταφράστηκε για τον ευαγγελισμό των Σλάβων σε κατανοητό από το λαό γλωσσικό ιδίωμα, τη στιγμή που στη Δύση η λατινική Βίβλος (Vulgata) και η λατινική λειτουργία ήταν υποχρεωτικά, αποτελεί σημαντικό στοιχείο της Ορθόδοξης αυτοσυνειδησίας.[56]

γ) Το γεγονός ότι η Γραφή τοποθετείται στην Αγία Τράπεζα, στο ιερότερο δηλ. σημείο του ορθόδοξου λατρευτικού χώρου, υπενθυμίζει ακριβώς την ανάγκη να διαφυλάσσεται και να διατηρείται η ζωή και η ιστορία της Εκκλησίας υπό τη βιβλική προοπτική. Η συμβολική αυτή πράξη αποτελεί την ορατή ένδειξη της κεντρικότητας του Λόγου του Θεού στη ζωή της Εκκλησίας. Από την άλλη, ο Αμβωνας δεν αποτελεί διακοσμητικό στοιχείο ναού, αν μάλιστα λάβουμε υπόψη τη θέση του στην αρχαία Εκκλησία ακριβώς στο κέντρο ναού. Η Θ. Ευχαριστία, που αποτελεί την καρδιά της χριστιανικής λατρείας, αποτελεί κατά μυστικό τρόπο την επανάληψη της βιβλικής ιστορίας της σωτηρίας. Κατά τη Θ. Ευχαριστία πραγματώνονται εδώ και τώρα τα μυστηριώδη γεγονότα της Θ. Οικονομίας, που χρονικά τοποθετούνται στους βιβλικούς χρόνους. Το Βάπτισμα, αλλά και όλα τα μυστήρια, διαπνέονται τόσο στην ορολογία όσο και στην ουσία από την Αγία Γραφή.

ε) Αυτό που αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας στον ημερήσιο κύκλο των ορθοδόξων ακολουθιών είναι η συνεχής διακήρυξη του «ευαγγελίου», του χαρμόσунου δηλ. μηνύματος της σωτηρίας. Η επικράτηση του Κανόνα ως μορφολογική βάση της ορθόδοξης υμνολογίας σε βάρος των «Κοντακίων» μπορεί να θεωρηθεί ως σημάδι απροθυμίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας να απομακρυνθεί από το ασφαλές θεμέλιο της Αγίας Γραφής. Οι ανυπέρβλητης ωραιότητας ύμνοι, που ακούμε κατά τη διάρκεια του λειτουργικού έτους, ιδίως οι αρχαιότεροι, δεν είναι παρά διαφορετική έκδοση και υπομνηματισμοί του βιβλικού μηνύματος. Το ίδιο συμβαίνει και με την ορθόδοξη κατήχηση, που παραδοσιακά εντασσόταν στο πλαίσιο της θείας λατρείας. Το κήρυγμα, που ακολουθούσε πάντοτε τα βιβλικά αναγνώσματα, βασιζόταν στις καθορισμένες από το τυπικό περικοπές, ποτέ δεν αφηνόταν – μέχρι πρόσφατα – στην επιλογή του ιεροκήρυκα.

στ) Τα βιβλικά αυτά αναγνώσματα και το κήρυγμα αποτελούν αδιάσπαστο τμήμα της ευχαριστιακής λειτουργίας. Πρέπει μάλιστα να τονιστεί, ότι το πρώτο μέρος της ορθόδοξης λειτουργίας απευθύνεται σ' ολόκληρο το εκκλησίασμα κι όχι μόνο στους «κατηχούμενους», όπως συνήθως υποδηλώνει ο κακώς

χρησιμοποιούμενος τίτλος («λειτουργία των κατηχουμένων»). Σε τελευταία ανάλυση έχει προ πολλού πάψει να υφίσταται η τάξη αυτή των υποψηφίων χριστιανών. Δεν αποτελεί, όπως εσφαλμένα νομίζεται, εισαγωγή ή απλό προελούδιο στο κυρίως μυστήριο. Το «μυστήριο του Λόγου» είναι αναπόσπαστο και αδιαίρετο από το «μυστήριο της Ευχαριστίας». Χωρίς το πρώτο, το δεύτερο είναι ακατανόητο. [57]

ζ) Στην ορθόδοξη λειτουργία πριν από την ανάγνωση του αποστόλου και του ευαγγελίου πραγματοποιείται με κάθε μεγαλοπρέπεια η «Μικρή Είσοδος», που υποδηλώνει τη σημασία του επακολουθούντος τμήματος της Λειτουργίας και τη θέση που διαδραματίζει σ' αυτήν η Αγία Γραφή. Κατά την «Είσοδο» αυτή, η οποία επαναλαμβάνεται κατά τον Όρθρο, όπου μάλιστα έχει μεταφερθεί και ο συμβολικός ασπασμός του Ευαγγελίου, [58] ο γραπτός λόγος του Θεού επίσημα αναγνωρίζεται και διακηρύσσεται ως Σοφία. Όλες αυτές οι τελετουργικές πράξεις αποτελούν μοναδικό φαινόμενο της λατρευτικής μας πράξης και υπενθυμίζουν το βιβλικό προσανατολισμό της ορθόδοξης λατρείας. [59]

η) Η μέχρι και σήμερα συνεχιζόμενη αρχαία πράξη να διαβάζεται το χαρμόσυνο μήνυμα της Ανάστασης του Χριστού στις ξένες γλώσσες υποδηλώνει το ευαγγελιστικό ενδιαφέρον της Εκκλησίας. Το «θ' ακούσω το Ευαγγέλιο και θα φύγω» [60] ήταν μέχρι και πολύ πρόσφατα συνηθισμένη έκφραση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Και οι συχνές αναφορές στο Κοράνιο στο «λαό του βιβλίου», [61] υποδηλώνοντας τους χριστιανούς, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την προσήλωση της αρχαίας Ανατολικής Εκκλησίας στην Αγία Γραφή. Αλλά και η μοναδική στο είδος της ανταπόκριση μέχρι και σήμερα του ορθόδοξου πληρώματος στις ακολουθίες της Μ. Εβδομάδας, ακολουθίες με εντονότατο βιβλικό χρώμα, στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγεί. Οι ακολουθίες αυτές, οι αρχαιότερες του Ορθόδοξου τυπικού, δείχνουν ακόμη τη στενότερη σχέση Γραφής και λατρείας. Όλα τα παραπάνω μαζί με τον παιδαγωγικό χαρακτήρα των βυζαντινών εικόνων και τοιχογραφιών υπογραμμίζουν κατά τον καλύτερο τρόπο, ότι η Αγία Γραφή δεν αποτελεί απλώς πηγή για τη δημιουργία των λατρευτικών μας ακολουθιών. Μάλλον τονίζουν με έντονο τρόπο, ότι η ορθόδοξη λατρεία περιστρέφεται αδιάκοπα γύρω από τη Γραφή, η οποία αποτελεί το κέντρο της. Το τελετουργικό και λυρικό δεν είναι τα στοιχεία εκείνα, που συνθέτουν τη γνήσια Ορθόδοξη λατρεία. Αντίθετα, η παιδαγωγική και ευαγγελιστική διάσταση είναι αυτές που κυριαρχούν. [62] Αν, όπως υποστηρίζει η σύγχρονη χριστιανική παιδαγωγική, για την ολοκληρωτική και αποτελεσματική μετάδοση των θεμελιωδών αληθειών της Γραφής απαιτείται να επιστρατευθούν όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες και να λάβουν μέρος όλες οι αισθήσεις (και στην ανατολική ορθόδοξη λατρεία συμμετέχουν ενεργά, κατά μοναδικό τρόπο, όραση, ακοή, συναίσθημα, νους δράση κλπ.), είναι απόλυτα δικαιολογημένος ο χαρακτηρισμός, ότι η ορθόδοξη λατρεία ισοδυναμεί με την «Αγία Γραφή δραματοποιημένη». [63] Και επειδή σε ευρύτερους κύκλους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, παρατηρείται κάποια παραθεώρηση του βιβλικού λόγου, [64] με αποτέλεσμα η Αγία Γραφή να θεωρείται για τους Ορθόδοξους δευτερευούσης σημασίας, τολμούμε να πούμε, πως η Αγία Γραφή αποτελεί τη βάση της Ορθόδοξου πίστεως.

Κατά το παρελθόν η χριστιανική λατρεία με κέντρο την Θ. Ευχαριστία αποτελούσε, ιδίως στον Ορθόδοξο χώρο, το κυριότερο κανάλι μετάδοσης του λόγου του Θεού. Προσφέροντας το λόγο του Θεού όχι με τη μορφή τυπωμένου βιβλίου αλλά ως προφορικό μήνυμα, μελωδία και πάνω απ' όλα λειτουργικό δράμα και μυστηριακή πραγματικότητα, η χριστιανική λατρεία αποτελούσε πριν την τελική αποκρυστάλλωσή της μοναδικό μέσο ολικής και αποτελεσματικής επικοινωνίας.

Σήμερα, η οργάνωση της ζωής των πόλεων – αλλά και της υπαίθρου – είναι τέτοια, που έχει επιβάλει πάνω μας μια τρομακτική πίεση χρόνου, που έχει ως συνέπεια ελάχιστοι από τους Ορθόδοξους να είναι σε θέση να παρακολουθήσουν ολόκληρο τον κύκλο ακόμη και των κυριακάτικων ακολουθιών (εσπερινός, όρθρος, Θ. Λειτουργία κλπ.). Στον Εσπερινό συγκεκριμένα, όπου δίνεται η μοναδική ευκαιρία στον πιστό να ακούσει τα παλαιοδιαθηκικά αναγνώσματα στο πλαίσιο της καθημερινής ορθόδοξης λατρείας, πολύ σπάνια μετέχουν στις μέρες μας οι ορθόδοξοι ακόμη κι αυτοί που προτίθενται να μεταλάβουν. Αφήνουμε κατά μέρος την επικίνδυνη τάση, που διαφαίνεται σε μερικές Ορθόδοξες Εκκλησίες να παραλείπονται τα παλαιοδιαθηκικά αναγνώσματα κι όταν ακόμη σαφώς παρατίθενται στα λειτουργικά μας βιβλία. [65] Έτσι ο πιστός μοιραία στερείται ενός ουσιαστικού στοιχείου, χωρίς το οποίο η ευχαριστιακή «κοινωνία» παραμένει ελλιπής. Ένα άλλο στοιχείο, που έχει φέρει την ορθόδοξη λατρεία σε μειονεκτική θέση, είναι ασφαλώς η σταθερή εξέλιξη της γλώσσας, δημιουργώντας τεράστιο χάσμα ανάμεσα στην καθομιλουμένη και στη γλώσσα των λειτουργικών βιβλίων με συνέπεια ιδίως τα βιβλικά αναγνώσματα να μη γίνονται απόλυτα κατανοητά από το μέσο πιστό.

Στις μέρες μας έχει πια γίνει ευρύτατα αποδεκτό μεταξύ των Ορθόδοξων θεολόγων, πως η λατρεία μας δεν αποτελεί ένα απλό καταφύγιο για τον πιστό ως άτομο. Η «απόλυση» δεν είναι το τέλος ενός τελετουργικού,

στο οποίο ο πιστός οφείλει να μετέχει με μυστική απάθεια, αλλά η αρχή μιας αέναης κίνησης και δράσης για τη μεταμόρφωση του κόσμου. Για το λόγο αυτό γίνεται όλο και περισσότερο λόγος για «λειτουργία μετά την Λειτουργία».[66] Για να αντεπεξέλθει όμως ο ορθόδοξος χριστιανός σ' αυτή την ουσιαστική αποστολή είναι απαραίτητο να έχει πλήρη επίγνωση και να έχει κατανοήσει τέλεια το μήνυμα, που ο Θεός του έχει μεταδώσει μέσω της λατρείας. Γιατί, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Απόστολος Παύλος, «πώς ουν επικαλέσονται εἰς ὃν οὐκ ἐπίστευσαν; Πώς δε πιστεύουσιν ὃν οὐκ ἤκουσαν; πώς δε ακούσουσι χωρὶς κηρύσσοντος;» (Ρωμ 10,14).

Ο παραπάνω προβληματισμός ήταν αδύνατο να μη απασχολήσει σοβαρά τους ανά τον κόσμο Ορθόδοξους. Έτσι, τα τελευταία χρόνια η ανά την οικουμένη Ορθόδοξη θεολογία κατέληξε σε ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά με την Αγία Γραφή και τη σχέση της με την Ορθόδοξη λατρεία. Τα συμπεράσματα αυτά υπό τύπον συμβουλευτικών προτάσεων υποβλήθηκαν στις κατά τόπους Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες. [67] Σύμφωνα με τα συμπεράσματα αυτά,[68] που υπενθυμίζουμε διαπνέονται από τη λειτουργική θεώρηση της Αγίας Γραφής, «η Αγία Γραφή και η Λειτουργία δεν πρέπει να διαχωρίζονται ως αυτοτελείς και αυτόνομες ενότητες».[69] Κατά την Ορθόδοξη παράδοση η Αγία Γραφή και η Λειτουργία «θεσπίστηκαν για να συνυπάρχουν ενωμένες για πάντα».[70] «Η Αγία Γραφή αποτελεί την πηγή και τη βάση ολόκληρης της λειτουργικής και πνευματικής ζωής της Εκκλησίας».[71] Ως λογική συνέπεια των παραπάνω, το κήρυγμα, που αποτελεί ανάλυση του βιβλικού λόγου, αποτελεί ουσιαστικό μέρος της ορθόδοξης λατρείας και δεν πρέπει να διαχωρίζεται απ' αυτήν, ούτε να παραλείπεται, οποιοσδήποτε κι αν είναι ο αριθμός αυτών, που παρακολουθούν τις ακολουθίες, ούτε βέβαια να μετατίθεται εκτός του Μυστηρίου του Λόγου. [72]

Επιτρέψτε μου να παραθέσω αυτούσιο ένα σχετικό απόσπασμα από το έργο μας Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία:

«Το βιβλικό περιεχόμενο και η βιβλική κατανόηση της ορθόδοξης λατρείας πρέπει συνεχώς να επαναπροσδιορίζονται και να μην αλλοιώνονται από καθαρά φολκlorικές, τυπολατρικές και πολιτιστικές διαθέσεις. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας, η διακήρυξη του χαρμόσυνου μηνύματος (ευαγγέλιο) δεν είναι απλά και μόνο ευαγγελιστικό γεγονός. Γίνεται εκκλησιαστική πραγματικότητα μέσα από την ευχαριστιακή κοινωνία. Η Εκκλησία είναι η ευχαριστιακή φανέρωση της θείας οικονομίας, η οποία μαρτυρείται και αποδεικνύεται στην Καινή Διαθήκη. Γι' αυτό οι χριστιανοί είναι απαραίτητο να κατανοούν τη ίδια τη ζωή τους και την ιστορία τους μέσα από την προοπτική της Αγίας Γραφής. Η Ορθοδοξία δεν μπορεί να διαχωρίζει το βιβλικό όραμα για την Εκκλησία από την λειτουργική του πραγμάτωση.

Το κήρυγμα του λόγου του Θεού προσλαμβάνει τη θεολογική του σημασία και την αξία του στη συνάθροιση και την ορατή φανέρωση της ευχαριστιακής κοινωνίας. Ο σαρκωμένος Λόγος του Θεού τρέφει την Εκκλησία ως «ευαγγέλιο» και ως πνευματικός άρτος. Πραγματικά δεν είναι δυνατό κάποιος να μετέχει στο ευχαριστιακό τμήμα της Θ. Λειτουργίας χωρίς να συμμετέχει στο κηρυγματικό της τμήμα (βιβλικά αναγνώσματα, κήρυγμα, κλπ.). Στη Θεία Λειτουργία ο πιστός καθοδηγείται από το βιβλίο της ζωής καθ' οδόν προς μια πλήρη επίγνωση της Θείας αποκαλύψεως.

Τόσο στο Ευαγγέλιο όσο και στη Θεία Λειτουργία, ο Ιησούς Χριστός αυτοπροσφέρεται συνεχώς ως «¹ Ἐδόξκα ¹ εἰρήγεια κα¹ ¹ ζωή» (Ιω. 14,6). Επειδή η Θεία Λειτουργία έχει θεμελιωθεί στο λόγο του Θεού και διαποτίζεται απ' αυτόν, έχει ιδιαίτερη σημασία για την ευαγγελιστική μαρτυρία.

Η Αγία Γραφή κατέχει μοναδική θέση στη Θ. Λειτουργία και τη γεμίζει με βαθύτερο νόημα. Η Θεία Λειτουργία μετατρέπεται σε ζωντανό λόγο του Θεού που απευθύνεται στους ανθρώπους· δημιουργεί μια ατμόσφαιρα διαλόγου μεταξύ Θεού και ανθρώπων, αλλά και μεταξύ των ίδιων των ανθρώπων. Στη λειτουργία συνομιλούμε με το Θεό και ο Θεός συνομιλεί με μας. Προσευχόμαστε στο Θεό, τον ευχαριστούμε και τον δοξάζουμε. Κηρύττουμε το Θεό με την προσευχή, την ευχαριστία και τη δοξολογία. Γι' αυτό η Θεία Λειτουργία είναι στην πραγματικότητα ένα κήρυγμα».[73]

Συμπεράσματα

Αναδείξαμε κατά το δυνατόν το βιβλικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης Λατρείας, όπως αυτός καταγράφεται «εν κειμένοις φθεγγομένοις» πανορθόδοξων θεολογικών διασκέψεων, που όμως έλαβαν χώρο κατά της περιόδου της νεωτερικότητας και όσο και αν δεν εμπνέονταν από τις αρχές του «αιώνα των φώτων» εκινούντο στο μήκος κύματος της προ Wittgenstein προβληματικής. Ο Wittgenstein και οι φιλόσοφοι της θρησκείας της

σχολής του, όπως επίσης και οι κοινωνιολόγοι της γνώσεως κατά την μετανεωτερική περίοδο, ανέτρεψαν την «καθαριστική» κατανόηση και «γνωστική» λειτουργία των μυστηριακών και λοιπών θρησκευτικών τελετών και με πειστικότητα ανέδειξαν την «εκφραστική» τους διάσταση.^[74]

Υπ' αυτήν την έποψη δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο μόνο για «βιβλικό» χαρακτήρα της «Ορθόδοξης λατρείας», αλλά ταυτόχρονα και για «ευχαριστιακή και εσχατολογική» διάσταση των βιβλικών αναγνωσμάτων, κυρίως στην ευχαριστιακή λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ιδιαίτερα κατά την τελευταία, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι ο βιβλικός λόγος – κυρίως ο κυριακός – δεν αναγιγνώσκεται απλώς, προκειμένου να οικειοποιηθεί νοησιαρχικά η λατρεύουσα κοινότητα το μήνυμα της «TMν Χριστὸν» σωτηρίας, αλλά εμμελώς εξαγγέλεται, υπενθυμίζοντας προφανώς ότι δεν πρόκειται μόνον για το λόγο του Χριστού κατά την πρώτη επί της γης παρουσία του, αλλά ταυτόχρονα και υπόμνηση του Κυρίου κατά την ένδοξη – και ως εκ τούτου δοξολογική – Δευτέρα Παρουσία του.

Αλλωστε, η διαλεκτική ιστορίας-εσχάτων^[75] διατρέχει ολόκληρη την ευχαριστιακή λειτουργία, όπως υπέροχα συμβολίζουν οι δύο εικόνες της ύστερης βυζαντινής τέχνης, οι οποίες κοσμούν ένθεν και ένθεν της Ωραίας Πύλης τα Άγια των Αγίων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 - Για τη σχέση νεωτερικότητας-μετανεωτερικότητας, αλλά και χριστιανισμού-νεωτερικότητας βλ. τη μελέτη μου *Μετανεωτερικότητα και Εκκλησία*. Η πρόκληση της Ορθοδοξίας, εκδόσεις Ακρίτας: Αθήνα 2002.
- 2 - Το μνημειώδες έργο του James George Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* πρωτοδημοσιεύτηκε το 1922 (New York: MacMillan) και μεταφράστηκε στα ελληνικά στη συντομευμένη του έκδοση από τις εκδόσεις «Εκάτη» το 2000.
- 3 - Στις απόψεις του Frazer σε σύγκριση με εκείνες του Wittgenstein ενδιαφέρουσα είναι η πρόσφατη αντιπαράθεση των Brian R. Clark, (“Wittgenstein and Magic,” στο R.L.Arrington-M.Addis (εκδ.), *Wittgenstein and Philosophy of Religion*, London & New York: Routledge 2001, σελ. 12εξ) και D. Z. Phillips (“Wittgenstein, Wittgensteinianism, and Magic: A Philosophical Tragedy?” *Religious Studies* 39 (2003), σελ. 185-201). Βλ. Επίσης την απάντηση του Clark (“Response to Phillips,” *Religious Studies* 39 (2003), σελ. 203-209).
- 4 - Ludwig Wittgenstein, “Remarks on Frazer’s Golden Bough,” *Philosophical Occasions*, Cambridge: Hackett Publishing Co 1992 (έκδοση των James Klagge και Alfred Nordmann), σελ. 115-155, και σε αυτόνομη μορφή *Remarks on Frazer’s Golden Bough*, Doncaster: Brynmill Press 1979.
- 5 - Είναι αυτονόητο ότι «εκφραστική» κατανόηση των μυστηρίων, χωρίς να απορρίπτει τη «λογική» τους δομή, τοποθετεί το κέντρο βάρους στη «δοξολογική» τους υπόσταση, την «εκκλησιολογική» (και ως εκ τούτου «σχεσιακή») διάσταση, με έμφαση στην έννοια της «κοινωνίας».
- 6 - Η οπτική γωνία από την οποία επέλεξα να εξετάσω το θέμα, είναι οπωσδήποτε περιορισμένη, μια και αναφέρεται στις γενικότερες «αναζητήσεις» σε ευρύτερο ορθόδοξο επίπεδο, αφήνοντας αναγκαστικά απ' έξω τις διάφορες απόψεις ή τάσεις, που αναπτύχθηκαν σε προσωπικό ή κάπως περιορισμένο τοπικό επίπεδο. Για τη γενικότερη θεώρηση της Βίβλου από τη σύγχρονη ορθόδοξη βιβλική επιστήμη και τη σχετική διάκριση ανάμεσα στην «ελληνική» και στη «ρωσική» σχολή βλ. μεταξύ άλλων την εργασία μου «Βιβλική κριτική και Ορθοδοξία», Βιβλικές Ερμηνευτικές Μελέτες, ΒΒ 6 Εκδόσεις Πουρνάρας: Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 49εξ.
- 7 - Τις απόψεις μου αυτές τις εξέθεσα πρόσφατα και σε διαχριστιανικά fora (πρβλ. τη μελέτη μου “The Canon of the Bible: Or the Authority of Scripture from an Orthodox Perspective,” *L' autorité de l'Écriture, sous la direction de J.-M. Poffet*, Cerf: Paris 2002, σελ. 113- 135).
- 8 - Βλ. J. Meyendorff, «The Liturgy: A Lead to the Mind of Worldwide Orthodox», Δ. Κωνσταντέλου (έκδ.),

Orthodox Theology and Diakonia. Trends and Prospects. Τιμητικός τόμος στον Αρχιεπίσκοπο Β. και Ν. Αμερικής κ. Ιάκωβο, 1981, σελ. 79-90, ιδιαίτερα σελ. 80. Η ερμηνεία αυτή της Ορθόδοξης χριστιανικής λατρείας ως συμβολή, ανάμεσα στα άλλα, στη διατήρηση της χριστιανικής πίστωσης είναι ευρύτατα διαδεδομένη ακόμη και μεταξύ ετεροδόξων.

9. - Βλ. π.χ. Χρ. Ανδρούτσου, Δογματική της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας, Αθήνα 1907, σελ. 3εξ.

10. - Για τις διάφορες δυνάμεις που έδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της στάσης της ελληνόφωνης Ορθοδοξίας στο ζήτημα της μετάφρασης της Γραφής στη νεοελληνική, και πιο συγκεκριμένα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ελλαδικής Εκκλησίας, βλ. μεταξύ άλλων Ε.Ι.Κωνσταντινίδη, Τα Ευαγγελικά, Το πρόβλημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν και τα αιματηρά γεγονότα του 1901, Αθήνα 1975. και Γ.Δ.Μεταλληνού, Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν κατά τον ΙΘ΄ αι., Αθήνα 1977. Στα έργα αυτά αναλύεται διεξοδικά ο ρόλος, που διαδραμάτισαν ο πολιτικός και ο ετερόδοξος παράγοντας αντίστοιχα. Από την άλλη μεριά η κριτική της εκκλησιαστικής πολιτικής είναι το μόνιμο σχεδόν μοτίβο της εξω-θεολογικής φιλολογίας πάνω στο θέμα αυτό στον τόπο μας. Αυτοκριτική από την πλευρά της σύγχρονης ορθόδοξης θεολογίας δυστυχώς δεν έχει ακόμη δει το φως της δημοσιότητας.

11. - Κυρίως η οργάνωση «Ζωή» (αργότερα και ο «Σωτήρ»), που παρά τη σημερινή τους κατάληξη έδωσαν από την αρχή στις δραστηριότητές τους σαφή βιβλική κατεύθυνση.

12. - Πρβλ. τη Βιβλική Εταιρία της 'Αγίας Πετρούπολης, που αργότερα μετατράπηκε σε Ρωσική Βιβλική Εταιρία, Η βιβλική αυτή εταιρία ήταν η μόνη απ' αυτές που η μητρική της, η British and Foreign Bible Society, ενεθάρρυνε με έντονη ορθόδοξη παρουσία.

13. - Πρβλ. π.χ. την εγκύκλιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Γ' το 1723 για απαγόρευση και αυτής ακόμη της ανάγνωσης της Γραφής, και την επιστολή του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου Γ' το 1878 για ενθάρρυνση της διάδοσης της Αγίας Γραφής ακόμη και σε μετάφραση.

14. - Από παράδειγμα η δαιδαλώδης πορεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μέσα από πειρά Διασκέψεων, Συνδιασκέψεων, Προπαρασκευαστικών Επιτροπών και Προσυνοδικών Συσκέψεων, προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο, όπως και η σύγκληση των διεθνών συνεδρίων Ορθόδοξης Θεολογίας. Και τα δύο ξεπήδησαν από την ανάγκη μιας συνεπούς μαρτυρίας στα πλαίσια της Οικουμενικής Κίνησης.

15. - Τελικά η κίνηση αυτή οδήγησε στη δημιουργία του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών, που ως η ορατή αυτή έκφραση της Οικουμενικής Κίνησης, αποτέλεσε το forum των διορθόδοξων αναζητήσεων, ιδιαίτερα μάλιστα στο θέμα της σχέσης Αγίας Γραφής και Λειτουργίας.

16. - Σύντομη παρουσίαση της κατάστασης κατά τον ΙΖ΄ και ΙΗ΄ αι. στο έργο του Π. Γ.Δ.Μεταλληνού, Το ζήτημα της μεταφράσεως, σελ. 41εξ.

17. - Κριτική για την ορθόδοξη συμμετοχή στο Π.Σ.Ε. με βάση τις καταστατικές και διαδικαστικές αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του διατύπωσε πρόσφατα ο π. 1. Ρωμανίδης, "The Theologian in the Service of the Church in Ecumenical Dialogue," GOTR 25 (1980), σελ. 131-151, ιδιαίτερα σελ. 132εξ. Για τη θεολογική θεμελίωση της ορθόδοξης συμμετοχής στην οικουμενική κίνηση βλ. το Πόρισμα της Διορθόδοξης Διάσκεψης του New Valamo το 1977, και την απόφασή της Γ' Προσυνοδικής.

18. - Βλ. G.K.Bell -W.L.Robertson, The Church of England and the Free Churches, London 1925.

19. - «The Church's Message to the World: The Gospel», στην ανθολογία ορθόδοξων οικουμενικών κειμένων, που εξέδωσε ο Κ. Πάτελος με τίτλο The Orthodox Church in the Ecumenical Movement. Documents and Statements, Geneva 1978, σελ. 151-160.

20. - Ν. Glubokovsky, "The Church's Message...", σελ. 153.

21. - «Εμείς οι Ορθόδοξοι δεν μπορούμε να συλλάβουμε την ιδέα μιας ενωμένης Εκκλησίας, στην οποία μερικά μέλη της θα υποστήριζαν, ότι υπάρχει μία μόνο πηγή της θ. αποκαλύψεως, η Αγία Γραφή και τίποτε άλλο». Κ. Πατέλου, The Orthodox Church, σελ. 80. Η άποψη αυτή στερεότυπα σχεδόν συνόδευε τις θέσεις

των ορθόδοξων αντιπροσώπων και επαναλαμβανόταν στις Ορθόδοξες Δηλώσεις μέχρι το 1961, χρονολογία κατά την οποία εγκαταλείφθηκε η παραπάνω τακτική. Βλ. π.χ. την Ορθόδοξη Δήλωση στη Β' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε. το 1954 στο Έβανστον, σύμφωνα με την οποία «η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν μπορεί να δεχτεί, ότι το Άγιο Πνεύμα μιλάει σε μας μόνο μέσω της Γραφής. Το Άγιο Πνεύμα ζει και μαρτυρεί μέσα σ' όλη την εκκλησιαστική ζωή και εμπειρία. Η Γραφή μας προσφέρεται μέσα στην συνάφεια της αποστολικής παράδοσης, μέσα στην οποία εξάλλου κατέχουμε την αυθεντική ερμηνεία και εξήγηση του λόγου του Θεού» (στο ίδιο, σελ. 94).

22 - Ο Glubokovsky κορυφαίος αυτός ορθόδοξος βιβλικός, δυστυχώς είναι ελάχιστα γνωστός στον ελλαδικό χώρο. Από όσο ξέρω σε ελληνική μετάφραση έχουμε μόνο το έργο του: «Το ευαγγέλιον του αποστόλου Παύλου κατά την γένεσιν και την ουσίαν αυτού», Εκκλησία 26 (1906) σελ. 301εξ.

23 - N. Glubokovsky, “The Church's Message...”, σελ. 155.

24 - Στο ίδιο, σελ. 156.

25 - Κ. Πατέλου, The Orthodox Church, σελ. 84.

26 - Στο ίδιο, σελ. 85.

27 - «Εί γραφικός άνακινήθει λόγος, μη άλλως τουτον έρμηνευέτωσαν η ώς αν οί της Έκκλησίας φωστηρες και διδάσκαλοι των οικείων συγγραμμάτων παρέθεντο» (Γ Α.Ράλλη -Μ. Ποτλή, Σύνταγμα των θείων και ιερών Κανόνων, Β', 1852, σελ. 346).

28 - Πολλά έχουν λεχτεί στον ορθόδοξο χώρο για τα αίτια, που συνέβαλαν στο να μετατραπεί σταδιακά η Αγία Γραφή από αφετηρία και πηγή εμπνεύσεως της ορθόδοξης θεολογίας, σε θεραπαινίδα της συστηματικής θεολογίας και απλό μέσο τεκμηρίωσης των απόψεών της. Κάτι, δηλαδή, που γινόταν σε μεγάλη κλίμακα στη ρωμαιοκαθολική θεολογία του μεσαίωνα και που είχε ως αποτέλεσμα τη Μεταρρύθμιση και τη μονομερή προσήλωση στη Βίβλο. Βλ. Σ. Αγουρίδη, Η ερμηνευτική των ιερών κειμένων, 1979, σελ.145εξ.

29 - Βλ. τη μελέτη μας «Βιβλική κριτική και Ορθοδοξία», σελ. 80εξ.

30 - Α. Αλιβιζάτου (εκδ.), Procès -Verbaux du Premier Congrès de Theologie Orthodoxe, Αθήνα 1939.

31 - Ο έλληνας αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει σ' ένα μεγάλο αριθμό εργασιών του, που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά.

32 - Δεν πρέπει ακόμη να ξεχνουμε, ότι ο Φλορόφσκυ υπήρξε σφοδρός πολέμιος των δυτικών επιδράσεων στη ρωσική, και φυσικά σ' ολόκληρη την ορθόδοξη, θεολογία. Βλ. “Westliche Einflusse in der russischen Theologie,” Α. Αλιβιζάτου, Procès -Verbaux, σελ. 212-231. πρβλ. επίσης G. Ebeling, «Russland und das Abendland in Konfessionsgeschichtlicher Sicht», Wort Gottes und Tradition, 1966, σελ. 56- 77.

33 - Ένας άλλος παράγοντας υπήρξε η νεώτερη βιβλική κριτική. Με τη βοήθεια της μορφοϊστορικής μεθόδου, και κυρίως της τελευταίας της έκφρασης, της Redaktionsgeschichte, έγινε απόλυτα κατανοητό στην καινοδιαθηκική έρευνα, ότι ο ρόλος της παράδοσης της Πρώτης Εκκλησίας στη διαμόρφωση της Κ.Δ. υπήρξε αποφασιστικός. Περισσότερα για το θέμα αυτό στη μελέτη μας «Βιβλική κριτική και Ορθοδοξία», σελ. 61εξ.

34 - Στο σημείο αυτό πρέπει να σταθούμε στην καταπληκτική πρόοδο, που συντελέστηκε στον τομέα της ορθής κατανόησης της Γραφής από τις προτεσταντικές κυρίως ομολογίες. Όπως είδαμε παραπάνω, μέσα στους κόλπους της Οικουμενικής Κίνησης η Γραφή θεωρήθηκε ενωτικός παράγοντας, Η άμεση αναφορά στην Αγία Γραφή ως βάση και προϋπόθεση συμμετοχής στο Π.Σ,Ε, από το 1961 και μετά υποδηλώνει αυτήν ακριβώς την πραγματικότητα.

35 - Αναδημοσιευμένο στο The Orthodox Church, σελ. 172-182.

36 - Γ. Φλορόφσκυ, “The Elements of Liturgy,” σελ. 172.

- [37](#). - (Αρχ. Αλβανίας) Αναστασίου Γιαννουλάτου, “Discovering the Orthodox Missionary Ethos,” I. Bria (εκδ.), Martyria -Mission. The Witness of the Orthodox Churches Today, Geneva 1980, σελ. 20-29, ιδιαίτερα σελ. 27. Βλ. εντούτοις Χρ. Κωνσταντινίδη, «New Orthodox Insights in Evangelism,» στο ίδιο, σελ. 12-19.
- [38](#). - Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Ορθόδοξοι προτιμούν να χρησιμοποιούν στα διομολογιακά ιεραποστολικά συνέδρια τον όρο «μαρτυρία» (witness) αντί του ευρύτερα διαδεδομένου στη Δύση «αποστολή» (mission). Μ' αυτό το πνεύμα είναι επιμελημένη από τον υπογράφο (και τον μακαριστό π. I Bria) και η έκδοση στα ελληνικά του επιστημονικού ιεραποστολικού εγχειριδίου Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία, εκδόσεις Τέρτιος: Κατερίνη 1989), καθώς και η έκδοση από τον I. Bria του συλλογικού τόμου Martyria -Mission, 1980, και ιδιαίτερα το άρθρο του ίδιου του Bria “The liturgy after the Liturgy,” στο ίδιο, σελ. 66- 71. Στο άρθρο αυτό καταβάλλεται προσπάθεια να διαλυθούν τυχόν παρερμηνείες εξαιτίας του υπερβολικού τονισμού της λειτουργικής διάστασης της Εκκλησίας από πλευράς Ορθοδόξων.
- [39](#). - Κατά τον ίδιο το Φλορόφσκυ, «η λειτουργική έμφαση του Χριστιανισμού είναι ιδιαίτερα εμφανής στην ανατολική ορθόδοξη παράδοση» (“The Elements of Liturgy,” σελ. 172).
- [40](#). - Μόνο έτσι μπορεί να ερμηνευτεί, γιατί όλο και λιγότεροι ορθόδοξοι βιβλικοί θεολόγοι παίρνουν μέρος στις Ορθόδοξες αντιπροσωπείες, τόσο των διομολογιακών όσο και των διορθοδόξων συναντήσεων.
- [41](#). - Πρβλ. π.χ. Αρχ. Τιργοβιστίου Νήφωνος (κατά κόσμον Νικολάου) Mihaita, Orthodox Youth and the Ecumenical Movement, Geneva 1979, και ιδιαίτερα την εισαγωγή σελ. 1-8. Επίσης την εισήγηση του π. V. Sorokin, “Orthodox and the Bible,” στο ίδιο, σελ. 25-31.
- [42](#). - Γ. Φλορόφσκυ, “The Elements of Liturgy,” σελ. 172.
- [43](#). - Δεν πρέπει ακόμη να ξεχνούμε, πως ο τονισμός της λειτουργικής διάστασης του Χριστιανισμού είχε και κάποια άλλη σκοπιμότητα: να καταπολεμήσει μια επικίνδυνη τάση, που διαφαινόταν στον ορίζοντα, και συγκεκριμένα στους κύκλους του Π.Σ.Ε., σύμφωνα με την οποία ο Χριστιανισμός κινδύνευε να μετατραπεί σε απλή ιδεολογία. Και η συμβολή του Φλορόφσκυ στο σημείο αυτό υπήρξε αποφασιστική.
- [44](#). - Στην ουσία το πρόβλημα της δυνατότητας βιβλικής θεώρησης της Ορθοδοξίας τέθηκε και συζητήθηκε σε κάπως στενότερο κύκλο μερικά χρόνια νωρίτερα. συγκεκριμένα στο Διορθόδοξο Συνέδριο της Βοστώνης το 1971, όπου οι καθηγητές Σ. Αγουρίδης, π. Θ. Στυλιανόπουλος και V. Kesich τόνισαν την ανάγκη αναβίωσης στην Ορθόδοξη Εκκλησία του βιβλικού στοιχείου. Βλ. τις σχετικές εισηγήσεις στο GOTR I7 (1972), σελ. 51εξ.
- [45](#). - Το κείμενο αυτό δημοσιεύθηκε στο BUBS 112/113 (1978), σελ. 31-39 και με μερικές προσθήκες στο N. Mihaita, Orthodox Youth, σελ. 11-24. Επίσης σε ελληνική μετάφραση στο ΔBM (1979), σελ. 3-21 και ως παράρτημα στην Ερμηνευτική των ιερών κειμένων, σελ. 342-360. Οι σελίδες στις παρακάτω παραπομπές αναφέρονται στις αντίστοιχες παραπάνω δημοσιεύσεις. Σ. Αγουρίδη, “The Biblical Substance...”, σελ. 34-16-8-347 αντίστοιχα.
- [46](#). - Στο ίδιο, σελ. 32-12-4-343.
- [47](#). - Στο ίδιο.
- [48](#). - Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό τον ισχυρισμό του αείμνηστου π. Ιουστίνου Πόποβιτς, εξέχουσας πνευματικής φυσιογνωμίας της σύγχρονης Ορθοδοξίας της Σερβίας. ότι η Ορθοδοξία αποτελεί την πραγματική «ευαγγελική» Εκκλησία.
- [49](#). - Σ. Αγουρίδη, “The Biblical Substance...”. σελ. 36-18-10-349.
- [50](#). - Στο ίδιο.
- [51](#). - Στο ίδιο, σελ. 39-23-20-359.
- [52](#). - Εκτός από τις σύντομες αναφορές του Σ. Αγουρίδη, “The Biblical Substance...”, βλ. επίσης J. Danielou,

Αγία Γραφή και Λειτουργία, Εκδόσεις Άρτος Ζωής: Αθήνα 1981. και Ε. Δ. Θεοδώρου, «Φαινομενολογική εξέταση των σημείων μεταξύ της Καινής Διαθήκης και της χριστιανικής λατρείας», Α. Π. Χαστούπη (εκδ.), Πόνημα Εύγνωμον. Τιμητικός τόμος στον Β. Μ. Βέλλα, Αθήνα 1963, σελ. 285-286.

53. - Παράλληλα προς τις περιστασιακές καινοδιαθηκικές μαρτυρίες (Πραξ 2,42.46. 5,42. Α' Κορ 11,20εξ. 14,1εξ. Α' Τιμ 4,14) πρβλ. την αρχαιότερη περιγραφική αναφορά στη χριστιανική λατρεία της Πρώτης Εκκλησίας από τον Ιουστίνο (Α' Απολογία, 67).

54. - Κατά τον καθηγητή Ι. Μ. Φουντούλη, Λειτουργική, Θεσσαλονίκη, 1981, ο λεγόμενος βυζαντινός λειτουργικός τύπος είχε σχεδόν διαμορφωθεί ολοκληρωτικά από τον Η' μ.Χ. αι. (σελ. 57), υπάρχει όμως κάποια εξέλιξη και το ΙΕ' μ.Χ. αι. για να μπει από τότε η Ορθόδοξη λατρεία στην περίοδο της «παρακμής και συντηρήσεως» (σελ. 59). Πρβλ. επίσης Ε. Δ. Θεοδώρου, Η μορφωτική αξία του ισχύοντος Τριωδίου, Αθήνα 1958, σελ. 24.

55. - Τις απόψεις που ακολουθούν εξέθεσα και σε εισήγησή μου το 1981 στο ετήσιο συνέδριο των ιερέων της Ορθόδοξης Σερβικής Εκκλησίας στην Ευρώπη με τίτλο «Bible: The Communicative Aspect of our Liturgy».

56. - Κατά τον (Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας) Αναστάσιο Γιαννουλάτο, όσες φορές η Ορθόδοξη Εκκλησία παρέλειψε να επιτελέσει το υπέρτατο αυτό καθήκον της μετάφρασης των Γραφών, «όπως στην περίπτωση των αραβικών φυλών, οι συνέπειες υπήρξαν καταστροφικές» “Discovering the Orthodox Missionary Ethos,” σελ. 22).

57. - Βλ. Γ. Φλορόφσκυ, “The Elements of Liturgy...”, σελ. 180. επίσης IRM 66 (1977), σελ. 388. και Γ. Γαλίτη, “Offenbarung, Inspiration und Schriftauslegung nach orthodoxen Verständnis,” Una Sancta 35 (1980) 122-128, σελ. 124.

58. - Κατά τον άγιο Ιωάννη το Δαμασκηνό «...καί οφθαλμοίς καί χείλεσι καί καρδία άσπαζόμεθα» (Προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας, Λόγος Β', 10).

59. - Πρβλ. επίσης Αιμ. Τιμιάδη (Μητροπολίτη Σηλυβρίας), “The Bible in the Liturgy of the Orthodox Church,” The Bible in the Middle East, 1962, σελ. 11-26.

60. - Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. ΙΑ, στη λέξη «ευαγγέλιον», σελ. 690.

61. - Με τον όρο αυτό εννοούνται οι εβραίοι και οι χριστιανοί, κυρίως όμως οι δεύτεροι.

62. - Αναλύοντας ο Μητροπολίτης Σηλυβρίας Αιμ. Τιμιάδης την Ορθόδοξη αντίληψη για την Αγία Γραφή, τονίζει πως οι Ορθόδοξοι «δεν αντιπαραθέτουμε προς τη Γραφή το σακραμενταλισμό ή την παράδοση, σαν να ήταν ανώτερα κριτήρια με σκοπό να μειώσουμε την αυθεντία της» (“The Place of the Bible,” BUBS 58/59 1964.-, 56-71, ιδιαίτερα σελ. 63). Πρβλ. επίσης Γ. Φλορόφσκυ, “The Elements of Liturgy...”, σελ. 172. Πολύ ενδιαφέρον για τον ευαγγελιστικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης λειτουργίας είναι και το άρθρο του π. Β. Bobrinskoy, “La Liturgie, communication de l' Evangile,” στο συλλογικό έργο Communion et Communication. Structures d' unite et modeles de communication de l' Evangile, 1979.

63. - Αιμ. Τιμιάδη, “The Bible in the Liturgy...”, σελ. 24εξ.

64. - Εδώ και αρκετό χρόνο ο καθηγητής Ι.Μ.Φουντούλης έχει επισημάνει το βαθμιαίο παραγκωνισμό του βιβλικού στοιχείου από την ορθόδοξη λατρεία και την επιτακτική ανάγκη επαναφοράς του (Περί μίαν μεταρρυθμισιν της θείας λειτουργίας, Θεσσαλονίκη 1961, σελ. 18). Σ' άλλο έργο του ο ίδιος λειτουργιολόγος τονίζει, ότι «θα ηδύνατο ασφαλώς σήμερα ο αναδιφών την ιστορίαν της χριστιανικής λατρείας να λυπήται δια τον βαθμιαίον παραγκωνισμόν του βιβλικού στοιχείου». («Ο Λόγος του Θεού εν τη Θεία Λατρεία», ΕΕΘΣΘ 9 (1964.-, 355-376, σελ. 362).

65. - Πρβλ. την εισήγησή μου στο Β' Λειτουργικό Συνέδριο με τίτλο «Το ευχαριστιακό υπόβαθρο της λειτουργικής αναγέννησης και το εξ αυτού απορρέον αίτημα της αναθεωρήσεως των περί τα βιβλικά αναγνώσματα θεμάτων της Ορθόδοξης λατρείας», Λατρεύσωμεν ευαρέστως τω Θεώ: Το αίτημα της λειτουργικής ανανεώσεως στην Ορθόδοξη Εκκλησία, Αποστολική Διακονία: Αθήνα 2003, σελ. 141-167.

Επίσης τις ενδιαφέρουσες προτάσεις του π. Κ. Παπαγιάννη, «Η Αγία Γραφή εν τη θεία λατρεία. Η σημερινή της θέσις –Επιβαλλόμενοι μεταρρυθμίσεις», ΓΠ 49 (1966) σελ. 234-248, και την εισήγησή του στο Γ΄ Λειτουργικό Συνέδριο.

[66.](#) - Πρβλ. Ι. Bria, “The liturgy after the Liturgy”.

[67.](#) - Πρέπει να σημειωθεί πως οι επίσημες αντιπροσωπείες στις παραπάνω Διασκέψεις διορίζονταν από τις ίδιες τις κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες και πολύ σπάνια περιελάμβαναν βιβλικούς θεολόγους.

[68.](#) - Ο επί σειρά ετών υπεύθυνος του Ορθόδοξου Γραφείου του ιεραποστολικού τμήματος του ΠΣΕ καθηγητής της Ορθόδοξης Θεολογικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου μακαριστός π. Ιον Bria εξέδωσε αγγλιστί υπό μορφή ιεραποστολικού εγχειριδίου με τον τίτλο *Go Forth in Peace. A Pastoral and Missionary Guidebook*, Geneva 1982, τα συμπεράσματα των διαφόρων διορθόδοξων διασκέψεων του ΠΣΕ με κάπως συστηματική μορφή. Σε ελληνική μετάφραση τα περιλάβαμε στο από κοινού εκδοθέν βιβλίο μας με τίτλο *Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία*. Όλες οι παραθέσεις στη συνέχεια είναι παρμένες από την ελληνική έκδοση.

[69.](#) - Ιον Bria-Πέτρος Βασιλειάδης, *Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία*. Εκδόσεις Τέρτιος: Κατερίνη 1989, σελ. 45.

[70.](#) - Στο ίδιο.

[71.](#) - Στο ίδιο, σελ. 46.

[72.](#) - Στο ίδιο, σελ. 49εξ. Αυτό, όμως, που έχει ιδιαίτερη σημασία, είναι η γλώσσα της Αγίας Γραφής και της Ορθόδοξης Λατρείας. Στο τελικό κείμενο αναφέρεται, πως «πρέπει να δοθεί μεγάλη προσοχή στη γλώσσα της Γραφής και της Λειτουργίας, γιατί αυτό αποτελεί επιτακτικό καθήκον της σύγχρονης ορθόδοξης μαρτυρίας... και είναι κάτι που δυσχεραίνει το διάλογο της Εκκλησίας με τη νεώτερη γενιά»...Είναι θέμα ύψιστης σπουδαιότητας, όχι μόνο το κήρυγμα αλλά και τα λειτουργικά αναγνώσματα «να προσφέρονται στη μητρική γλώσσα του λαού και σε γλωσσικό ιδίωμα απόλυτα κατανοητό» (σελ. 47). Αλλά και όλη η λατρεία «οφείλει να είναι στη γλώσσα του τόπου, που είναι κατανοητή και σύγχρονη» (στο ίδιο). Ο γνήσιος Ορθόδοξος «πρέπει να καταστεί γνώστης του κειμένου της Αγίας Γραφής τόσο μέσα από την ιδιωτική μελέτη, όσο και μέσα απ’ τα λειτουργικά αναγνώσματα» (στο ίδιο). Τέλος, «η μετάφραση της Αγίας Γραφής στην καθομιλούμενη και η διάδοσή της παραμένει σημαντικό καθήκον και σημαντική ευθύνη της Εκκλησίας» (σελ. 48).

[73.](#) - Στο ίδιο, σελ. 46-47.

[74.](#) - Βλ. πιο πάνω υπ. 5.

[75.](#) - Βλ. την πρόσφατη έκδοση της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος (Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών) με τίτλο *Εκκλησία και Εσχατολογία*, Εκδόσεις Καστανιώτη: Αθήνα 2003.